

mgr Emilia Kramkowska
Wydział Historyczno-Socjologiczny
Uniwersytet w Białymstoku

PROBLEM PRZEMOCY W RODZINIE WOBEC LUDZI STARYCH W DOŚWIADCZENIU ZAWODOWYM PRACOWNIKÓW INSTYTUCJI POMOCY. NA PODSTAWIE BADAŃ W OŚRODKACH POMOCY SPOŁECZNEJ W WOJEWÓDZTWIE PODLASKIM

Summary

The phenomenon of domestic violence against the elderly is one of the commonest social problems that hasn't been examined thoroughly yet. A lot of people make an erroneous assumption that the silence on such an important issue is equivalent with lack of the problem. Social workers who have a very close contact with the inhabitants from the borough where their office is situated are aware of that. They often find out about various human needs and aid those people in distress. They also have a deep knowledge about the issue of abuse and neglect experienced by an older mother or father from other family members. The following article does not only presents selected pieces of information about the above mentioned phenomenon but also includes various opinions of social workers who work for the Centre of Social Help in Podlasie.

1. Wstęp

O starości i ludziach starych słyszy się ostatnio bardzo często. Po pierwsze – na skutek ciągłych dyskusji dotyczących podniesienia wieku emerytalnego do 67 roku życia, które wciąż podejmowane są przez różne gremia polityczne, czy też z troskami o swój los i przyszłość obywatele naszego kraju, nierzadko poruszają ten temat podczas codziennych rozmów. Ciągłe pada pytanie: jaka będzie starość współczesnych ludzi młodych wkraczających w dorosłe życie? Dalej - media nieustannie donoszą o problemach w funkcjonowaniu służby zdrowia, szczególnie - Narodowego Funduszu Zdrowia - i tu znów pojawia się kwestia starości. Bo przecież wielu tłumaczy, że ludzi starych jest za dużo, bo z „byle czym” przychodzą do lekarza, bo ich leczenie kosztuje, bo „profilaktycznie” zajmują kolejki do różnych specjalistów i przyczyniają się do szybszego wyczerpania limitów nałożonych na przychodnię przez NFZ. Słuchając takich doniesień medialnych, chcąc czy nie chcąc, zastanawiamy się nad ostatnim etapem naszego życia, nad jego blaskami i cieniami. Potwierdzeniem takiego wnioskowania są wyniki najnowszych badań przeprowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej w maju 2012 roku¹. W raporcie podsumowującym sondaż czytamy, iż prawie trzy

¹ M. Omyła-Rudzka, *Polacy wobec własnej starości. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2012, s. 1. Dostępne na: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_094_12.PDF [Data dostępu: 17.09.2012 r.]

czwarte Polaków (72%) myśli o swojej starości, w tym co ósmy robi to bardzo często. Trudno powiedzieć o czym konkretnie myślimy pochylając się nad zagadnieniem starości, lecz z wielkim prawdopodobieństwem możemy powiedzieć – co sugerują również wyniki badania CBOS - iż częstokroć zastanawiamy się nad tą ciemniejszą stroną życia na emeryturze, co utrudnia dostrzeżenie jego plusów - które *notabene* przez niektóre środowiska (np. Uniwersytety Trzeciego Wieku, Kluby Seniora, Koła Emerytów i Rencistów) są silnie promowane. Można więc powiedzieć, iż zasadnym jest podejmowanie naukowych, a dokładniej - socjologicznych rozważań poświęconych problematyce starości, albowiem jest to ważna kwestia społeczna nurtująca miliony Polaków. Nadto w kontekście obserwowanego w Polsce zjawiska starzenia się społeczeństwa (przejawiającego się w szybko wzrastającym odsetku ludzi po 60/ 65 roku życia), ważnym jest wyjaśnienie niektórych jego aspektów czy problemów, z którymi zmagają się współcześni seniorzy, m.in. po to by móc im przeciwdziałać.

W niniejszym tekście zostanie poruszony wciąż okryty zumą milczenia - stąd też przez wielu uważany za nieistniejący - problem przemocy wobec osób starych (czyli zgodnie z kategoryzacją przyjętą przez Światową Organizację Zdrowia, mających 60 i więcej lat). Bo do występowania zjawiska przemocy wobec dzieci czy kobiet – zwłaszcza młodych, zdążyliśmy się przyzwyczaić, i kto wie – czy tak częste pojawianie się tego problemu w mediach nie powoduje wobec niego swoistej „znieczulicy”? A o przemocy wobec seniorów mówi się sporadycznie, co może przyczyniać się do tego, iż osoby dopuszczające się takich zachowań czują się bezkarne, bo nikt nie piętnuje stosowanych przez nich nadużyć. Dla lepszego zrozumienia problemu, któremu poświęcony jest niniejszy tekst, na początku zostaną omówione zagadnienia definicyjne, po czym zjawisko przemocy wobec ludzi starych będzie przedstawione w oparciu o wyniki badań przeprowadzonych w Ośrodkach Pomocy Społecznej w województwie podlaskim.

2. Przemoc w rodzinie – wyjaśnienia teoretyczne

Przemoc, agresja, zaniedbania i inne formy krzywdzących zachowań towarzyszyły ludzkości od samego początku. Różne były ich motywy, zmieniały się też uwarunkowania – walka o przetrwanie, wojny, podboje, wymierzanie sprawiedliwości itd. Na przestrzeni dziejów przemoc przybierała różne formy, cechowała ją również zróżnicowana intensywność występowania czy też reakcja opinii społecznej na tego typu zachowania. Niemniej jednak trudno oprzeć się wrażeniu, iż czasy nam współczesne cechuje coraz powszechniejsze występowanie tego zjawiska.

„Etymologicznie słowo »przemoc« wiąże się z mocą, czyli władzą [...]. Jednakże za sprawą historycznych obciążeń terminu »przemoc« rzadko dziś pamiętamy o takim jego znaczeniu”². Obecnie w języku potocznym „termin ten można zastąpić takimi pojęciami, jak: brutalność, okrucieństwo, przestępczość. W literaturze przemoc jest bardzo często używana jako synonim agresji”³. Szczególnie socjologowie i na-

² O. Speck, *Być nauczycielem*, (tłum.) Elżbieta Cieślak, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 31.

³ J. Cichła, *Formy pomocy ofiarom przemocy w rodzinie w kontekście teorii i doświadczeń praktycznych*, [w:] R. M. Ilnicka, J. Cichła, *Wybrane aspekty przemocy. Diagnostyka i profilaktyka*, Wydawnictwo Edukacyjne

ukowcy zajmujący się psychopedagogiką zamiennie stosują słowa „przemoc” i „agresja”. Ale są i tacy, którzy pojęcia te rozdzielają⁴. Irena Pospiszyl przyznaje, że choć intuicyjnie wyczuwa się różnicę między przemocą a agresją, tak naprawdę granice między tymi pojęciami są bardzo płynne i niejednokrotnie na siebie zachodzą.

Definicji przemocy mamy dziś wiele. Wynika to m.in. z ogromnej złożoności problemu oraz możliwości rozpatrywania go na wielu płaszczyznach.

Ze względu na socjologiczny temat niniejszej pracy, zacznijmy od przytoczenia sposobu ujmowania zjawiska przemocy przez socjologów. Anthony Giddens pisze, że przemoc w rodzinie to „używanie siły fizycznej wobec innej osoby lub innych osób”⁵. Szerzej zagadnieniem tym zajmują się przedstawiciele socjologii problemów społecznych. Krzysztof Frysztacki analizując kwestię przemocy zwraca szczególną uwagę na profil ofiar i sprawców agresywnych zachowań wyjaśniając, że „to przede wszystkim kobiety są ofiarami przemocy ze strony mężczyzn, to przede wszystkim one cierpią fizycznie, psychicznie oraz w aspekcie społeczno-kulturowym”⁶. Autor podkreśla też złożoność zjawiska i wielość jego teoretycznych ujęć zaznaczając przy tym, że „poszczególne definicje i koncepcje (...) zbliżone są do siebie podejściem wielowątkowym, o różnych przejawach fizycznych, psychicznych i kulturowo-społecznych, skorelowane (między innymi) z brakiem wolności w stosunkach międzyludzkich, utratą kontroli nad nimi”⁷. Frysztacki zauważa również, że definiowanie przemocy w rodzinie, a szczególnie przemocy wobec kobiet jest mocno osadzone w kulturze, w obyczajowości i wynika ze wzorów stosunków społecznych⁸. Stąd też, według Andrzeja Sadowskiego, literatura socjologiczna zawiera szereg opracowań dotyczących problematyki przemocy stosowanej wobec różnych grup społecznych, np. wobec kobiet czy młodzieży⁹. Opracowania te albo bazują na wynikach przeprowadzonych badań lub są ujęciem czysto teoretycznym. W kontekście interesującego nas tu problemu przemocy w rodzinie wobec ludzi starych zasadnym jest wskazanie, iż w Polsce zaledwie dwa akademickie ośrodki socjologiczne¹⁰ prowadzą badania dotyczące tej problematyki, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu.

Irena Pospiszyl – pedagog od wielu lat zajmujący się problematyką patologii społecznych – definiuje przemoc jako „wszelkie nieprzypadkowe akty godzące w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej, a także psychicznej szkody osoby, wykraczające poza społeczne zasady wzajemnych relacji”¹¹. W zacytowanej

---

„AKAPIT”, Toruń 2009 s. 108.

⁴ I. Gawrecka, *Agresja i przemoc a starość*, [w:] A. Tokaj (red), *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Króla St. Leszczyńskiego w Lesznie, Leszno 2008, s. 210.

⁵ A. Giddens, *Socjologia*, (tłum.) A. Szulżycka, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 214.

⁶ K. Frysztacki, *Socjologia problemów społecznych*, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2009, s. 108.

⁷ Tamże, s. 112.

⁸ Tamże

⁹ A. Sadowski, *Przemoc*, [w:] A. Sadowski (red.), *Młodzież Białegostoku wobec uzależnień i przemocy*, Wyd. Libra, 2003, s. 88.

¹⁰ Zakład Socjologii Edukacji Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku oraz Zakład Socjologii Medycyny (Katedra Epidemiologii i Medycyny Zapobiegawczej) Wydział Lekarski Uniwersytetu Jagiellońskiego.

¹¹ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, Warszawa 1994, s. 14.

definicji autorka podkreśla zamierzony charakter działań sprawcy (intencja), które naruszają to, co dla każdego człowieka jest tak ważne – jego godność i wolność (rodzaj zachowania). Pospiszyl zaznacza również dwie istotne płaszczyzny, na których ofiary jakichkolwiek form przemocy odczuwają jej skutki – jest to płaszczyzna fizyczna i psychiczna. Oczywiście wymiar poniesionych szkód jest różny, jednak zawsze występuje.

Wychodząc od ogólnego ujęcia zjawiska przemocy, należy skupić się na konkretnych jej formach i dokładniej opisać ważny w tej pracy, jeden z jej rodzajów, czyli przemoc w rodzinie. I niezbędna jest w tym momencie następująca uwaga - analizując dostępne w literaturze definicje przemocy w rodzinie można zauważyć, iż wielu autorów zamiennie używa terminów „przemoc w rodzinie” i „przemoc domowa”, zaznaczając przy tym, iż sformułowanie „przemoc domowa” brzmi łagodniej. Niektórzy twierdzą, że literatura psychologiczna i socjologiczna ma to do siebie, iż posługuje się głównie terminem „przemoc w rodzinie” określając przypadki, które inni nazywają przemocą domową¹². W niniejszej pracy, będzie używane sformułowanie „przemoc w rodzinie”.

Małgorzata Skwarek nawiązując do definicji przemocy w rodzinie przyjętej przez Radę Europy w 1986 roku wyjaśnia, iż terminem tym określa się „każde działanie jednego z członków rodziny lub zaniedbania, które zagrażają życiu, cielesności, psychicznej integralności lub wolności innego członka tej samej rodziny, które poważnie szkodzą rozwojowi jego (jej) osobowości”¹³. Przedstawiona definicja wieloaspektowo ujmuje opisywane tu zjawisko sygnalizując, iż przemoc w rodzinie jest naruszeniem praw i godności osobistej drugiego człowieka, co może przynieść szkody nie tylko fizyczne, ale także psychiczne i moralne¹⁴.

Podobną, choć nieco bardziej rozbudowaną definicję interesującego nas problemu podaje Jerzy Mellibruda (psycholog) wskazując, iż „przemoc domowa to działania lub rażące zaniedbania dokonywane przez jednego z członków rodziny przeciwko pozostałym, wykorzystujące istniejącą lub stworzoną przez okoliczności przewagę sił lub władzy i powodujące u ich ofiar szkody i cierpienie, godzące w ich prawa lub dobra osobiste, a w szczególności w ich życie i zdrowie (fizyczne bądź psychiczne)”¹⁵. Trafny i niezmiernie syntetyczny opis przemocy w rodzinie wydaje się być pełnym ujęciem tego zjawiska.

Omawiając zagadnienie przemocy w rodzinie ważne jest wskazanie jaki typ relacji wewnątrzrodzinnych jest przedmiotem naszego badania. Mówiąc bowiem o przemocy w rodzinie można mieć na myśli przemoc rodziców wobec dzieci, przemoc wobec partnera/ współmałżonka w związku, przemoc dorosłych dzieci (i/lub ich

¹² W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 12.

¹³ M. Skwarek, *Przemoc wobec kobiet w rodzinie – perspektywa społeczno-polityczna*, „Praca Socjalna” nr 4, rok XVI 2001, s. 45.

¹⁴ S. Cieśluk, *Społeczno-emocjonalne konsekwencje przemocy w środowisku rodzinnym*, [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe. Tom I: Społeczne i psychologiczne aspekty zjawiska*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007, s. 163

¹⁵ J. Mellibruda, *Wybrane problemy patologii życia rodzinnego*, [w:] J. Strelau (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. III: Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej, Gdańskie Wyd. Psychologiczne, Gdańsk 2000, s. 755.

współmałżonków) wobec starszych wiekiem rodziców/teściów lub przemoc wnuków wobec dziadków czy odwrotnie. Rozważania w niniejszej pracy będą dotyczyć różnych form przemocy doświadczanej przez osoby starsze ze strony najbliższych członków rodziny.

Mając zatem na uwadze fakt, iż przedmiotem naszego zainteresowania jest człowiek stary, kierunek prowadzonej tu analizy zjawiska będzie nadawała nie tylko wyżej cytowana definicja przemocy w rodzinie podana przez Jerzego Mellibrudę, ale również definicja wymieniona w *The Toronto Declaration on the Prevention of Elder Abuse*, w której czytamy: „przemoc wobec osób starszych może być definiowana jako pojedyncze lub powtarzające się działanie lub brak odpowiedniego działania, występujące w jakiegokolwiek relacji, w której oczekuje się zaufania, a która powoduje krzywdę bądź cierpienie osoby starszej. Może ona przybierać różne formy: przemocy fizycznej, psychicznej, seksualnej, finansowej, a także intencjonalnego lub nieintencjonalnego zaniedbania”¹⁶. W związku z tym analizując zagadnienie agresywnych zachowań wobec ludzi starych najczęściej przyjmuje się, iż przemoc wobec seniorów możemy podzielić na nadużycia i zaniedbania. *Nadużycia* w sposób ogólny definiujemy jako zadanie fizycznego bólu/ zranień i/lub cierpienia psychicznego, udruk psychicznych. Zatem do nadużyć zaliczmy różne formy przemocy fizycznej, psychicznej, seksualnej, czy finansowej¹⁷. Można więc powiedzieć, iż „pojęcie »nadużycia wobec ludzi starych« jest bardzo szerokie. Jednak wykorzystanie tego, co można uznać za nadużycie wobec ludzi starych, bardzo często ogranicza się tylko do nadużyć fizycznych”¹⁸. Z kolei *zaniedbania* to zaniechanie zapewnienia czynności niezbędnych dla podtrzymania zdrowia fizycznego i psychicznego¹⁹, takich jak np. podanie żywności, leków, społeczne izolowanie seniora itd.

To krótkie przedstawienie wybranych kwestii terminologicznych wskazuje, że zmienna jaką jest wiek wpływa na rodzaj doświadczanych zachowań przemocowych, decyduje o ich częstotliwości, jak też ma niemałe znaczenie w odniesieniu do sprawcy przemocy. Albowiem często spotykana bezbronność ludzi starych może być czynnikiem zwiększającym ryzyko doznania krzywdzących ich zachowań ze strony różnych osób, w tym - członków rodziny.

3. Kilka uwag na temat organizacji badań własnych

Problem przemocy w rodzinie wobec ludzi starych jest rzadko diagnozowany. Z pewnością wynika to z drażliwości tematu oraz trudności związanych z jego eksploracją. Niemniej jednak są zespoły badawcze, które podejmują się tego zadania, chcąc poznać skalę zjawiska i jego specyfikę, bo bez diagnozy jakiegokolwiek problemu

¹⁶ [Za]: A. Staręga, *Przemoc wobec osób starszych*, „Niebieska Linia” Dwumiesięcznik poświęcony problematyce przemocy, nr 5/28, 2003, s. 5. Dostępne na: <http://www.pismo.niebieskalinia.pl/index.php?id=143> [Data dostępu: 6.08.2012 r.]

¹⁷ R. J. Bonnie, R. B. Wallace [eds.], *Elder Mistreatment, Abuse, Neglect and Exploitation in Ageing America*, National Academic Press, Washington D. C. 2003, s. 37.

¹⁸ M. Halicka, J. Halicki, *Przemoc wobec ludzi starych jako przedmiot badań*, [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim*, Temida2, Białystok 2010, s. 23.

¹⁹ R. J. Bonnie, R. B. Wallace [eds.], *Elder Mistreatment, Abuse...*, dz. cyt., s. 37.

trudno coś „mądrego” o nim powiedzieć, czy ewentualnie podjąć wobec niego działania prewencyjne.

Doświadczenie zdobyte przez autorkę podczas pracy przy projektach realizowanych przez Zakład Andragogiki i Gerontologii oraz Zakład Socjologii Edukacji Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku, takich jak: „Przemoc wobec ludzi starych w Polsce. Na przykładzie badań środowiskowych na Podlasiu”²⁰ oraz w międzynarodowym projekcie Daphne III „Przemoc w związku małżeńskim/partnerskim wobec kobiet w starszym wieku” (*Intimate Partner Violence against Older Women*)²¹ pozwoliły zrozumieć, iż luka w wiedzy, jak również znikomy stopień świadomości personelu różnych placówek, co do zakresu i istoty występowania problemu przemocy w rodzinie doświadczanej przez osoby starsze, wymaga działań eksploracyjnych. W związku z powyższym problem przemocy w rodzinie wobec ludzi starych z perspektywy pracowników instytucji pomocy stał się przedmiotem eksploracji autorki tekstu.

Informacje zgromadzone przed przystąpieniem do badań wskazywały, iż najlepszym źródłem wiedzy będą pracownicy ośrodków pomocy – w każdej gminie w Polsce taka instytucja istnieje. Zgodnie z *Ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej* ośrodki pomocy świadczą pomoc pieniężną, usługową czy rzeczową mieszkańcom konkretnego obszaru, a tym samym są pierwszym ogniwem instytucjonalnym, do którego ludzie zwracają się ze swymi problemami. W związku z tym to właśnie pracownicy ośrodków pomocy mają bezpośredni kontakt z mieszkańcami danej gminy, mają bezpośrednią lub pośrednią wiedzę na temat problemów z jakimi zmagają się ich obecni czy potencjalni podopieczni. Co więcej, Ośrodki Pomocy Społecznej (OPS) dokumentują swoją pracę i gromadzone informacje, stąd też możliwe jest statystyczne ujęcie problemu. Ponadto na mocy ustawy w każdym powiecie (w województwie podlaskim jest ich 17) funkcjonują Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie (PCPR). W dokumencie czytamy, że naczelnym zadaniem PCPR jest wieloaspektowa pomoc osobom niepełnosprawnym i ich rodzinom, prowadzenie specjalistycznego poradnictwa, sprawowanie pieczy nad rodzinami zastępczymi oraz rozwiązywanie różnorodnych problemów, jakie napotykają dzieci całkowicie lub częściowo pozbawione rodziców. A zatem klienci PCPR to konkretna grupa ludzi, z konkretnymi problemami wśród których rzadko pojawiają się lub mogą pojawiać się ludzie starzy. Przesłanki te zadecydowały o doborze próby badawczej (dobór celowo-losowy) i dlatego o problem przemocy w rodzinie doznawanej przez ludzi starych zostali zapytani pracownicy wszystkich Ośrodków Pomocy Społecznej w województwie podlaskim. Przystępując do badań autorka założyła, iż w każdym OPS o rozmowę zostanie poproszony pracownik socjalny oraz psycholog - jeśli będzie zatrudniony w danym ośrodku.

Niemniej jednak ustawa o pomocy społecznej stanowi – choć w dalszej kolejności – iż zadaniem PCPR jest prowadzenie Ośrodka Interwencji Kryzysowej (OIK) mającego świadczyć pomoc mieszkańcom danego powiatu. OIK jest instytucją o za-

²⁰ M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim*, Temida2, Białystok 2010.

²¹ M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, *Przemoc wobec starszych kobiet w związkach małżeńskich/partnerskich. Raport Krajowy Polska*, Białystok 2010.

sięgu lokalnym, świadcząca specjalistyczne wsparcie psychologiczne, terapeutyczne, prawne itp. osobom znajdującym się w szeroko pojętym kryzysie. OIK udziela także schronienia, jeśli zgłaszająca się osoba (np. ofiara przemocy) musiała uciekać z domu. Jak się okazało przy niektórych PCPR w Podlaskiem działają Ośrodki Interwencji Kryzysowej, zaś w innych powiatach brakuje środków finansowych na wykonanie tego zadania. Ponadto niektóre Miejskie Ośrodki Pomocy Społecznej (MOPS) swoim klientom (a zatem mieszkańcom danego miasta) oferują pomoc w postaci wsparcia, jakie mogą uzyskać w OIK prowadzonym przez dany MOPS. W tych specjalistycznych placówkach także prowadzono badania. A jak wyżej opisana próba badawcza wygląda w liczbach?

Na Podlasiu funkcjonuje 118 ośrodków pomocy, w tym 65 *Gminnych Ośrodków Pomocy Społecznej* (GOPS), 24 *Miejskie Ośrodki Pomocy Społecznej* (MOPS), 10 *Miejsko-Gminnych Ośrodków Pomocy Społecznej* (MGOPS) oraz 19 *Ośrodków Pomocy Społecznej* (OPS). Dysonując spisem wymienionych instytucji, autorka artykułu w pierwszej kolejności dzwoniła do dyrektora/ kierownika danej placówki przedstawiając swoją prośbę o udział danego ośrodka w realizowanych badaniach. Po uzyskaniu zgody na wywiad – a trzeba zaznaczyć, iż w żadnej placówce na kierowaną prośbę nie padła odpowiedź odmowna – autorka udawała się na umówione spotkanie. W związku z tym, w każdym ośrodku pomocy został przeprowadzony wywiad z pracownikiem socjalnym, a jeśli dana instytucja dodatkowo zatrudniała psychologa, on również był proszony o udział w badaniu (na terenie całego województwa tylko 3 MOPS-y miały dodatkowo zatrudnionego psychologa). Trzeba też zaznaczyć, iż ośrodek pomocy funkcjonujący z Białymstoku nosi nazwę Miejski Ośrodek Pomocy Rodzinie, a w jego skład wchodzi 8 Zespołów Pracowników Socjalnych działających w poszczególnych częściach miasta. W każdym z zespołów został przeprowadzony wywiad z pracownikiem socjalnym.

Oprócz pracowników socjalnych i psychologów z ośrodków pomocy, narratorami byli również pracownicy OIK w Białymstoku, Łomży, Suwałkach oraz ośrodków interwencji działających przy PCPR w Białymstoku, Mońkach, Bielsku Podlaskim. Z kolei w Suwałkach i Kolnie przy PCPR funkcjonują Specjalistyczne Ośrodki Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie, do których może zgłaszać się każda osoba będąca w potrzebie, bez względu na miejsce zamieszkania (uwaga: OIK przyjmuje tylko interesantów z konkretnego obszaru) i w tych placówkach również prowadzono wywiady. W zależności od decyzji dyrektora ośrodka interwencji, w badaniach uczestniczył psycholog, terapeuta czy pracownik socjalny pracujący w OIK, a czasami udało się porozmawiać zarówno z psychologiem jak i pracownikiem socjalnym z OIK. W sumie zrealizowana próba składała się ze 145 osób, wśród których było 12 psychologów (9 z OIK i 3 z MOPS) oraz 133 pracowników socjalnych (125 – pracujących w ośrodkach pomocy oraz 8 pracujących w OIK).

Badania przeprowadzono w okresie od lipca do października 2011 roku. Były to badania jakościowe, w których wykorzystano metodę wywiadu, a dokładniej był to

ustrukturyzowany wywiad pogłębiony²². Informacje podawane przez narratorów należy uznać za wiarygodne²³. Z wyjątkiem tych sytuacji, w których narrator nie zgodził się na nagranie (w sumie było ich 20), wszystkie pozostałe rozmowy zostały nagrane i sporządzono z nich transkrypty. Część wywiadu opierającego się na kwestionariuszu z pytaniami zamkniętymi została poddana analizie statystycznej. Obecnie trwają prace nad przygotowaniem rozprawy doktorskiej omawiającej wyniki przeprowadzonego badania, zaś w prezentowanym tekście, ze względu na ograniczoną jego objętość, będą omówione jedynie wybrane aspekty przeprowadzonej diagnozy zjawiska przemocy wobec ludzi starych w województwie podlaskim.

4. Człowiek stary jako ofiara przemocy w rodzinie w doświadczeniu zawodowym pracowników instytucji pomocy

Choć problem przemocy w rodzinie doznawanej przez ludzi starych jest wciąż słabo rozpoznany, w literaturze przedmiotu możemy przeczytać różne wnioski płynące z przeprowadzonych dotąd badań²⁴. Ponadto w powszechnym obiegu funkcjonują różnorodne opinie, nierzadko stereotypowe, dotyczące tego zjawiska. Chcąc odpowiedzieć na pytanie, które stwierdzenia znajdują potwierdzenie w rzeczywistości, a co być może od niej odbiega, narratorom uczestniczącym w badaniu przedstawiono rozliczne opinie, z prośbą o ustosunkowanie się wobec nich – zgodzenie się z nimi lub też nie.

Jak wskazuje literatura przedmiotu, najczęstszym skojarzeniem pojawiającym się w momencie postawienia pytania o profil osoby starszej doświadczającej przemocy w rodzinie, jest wizerunek starszej kobiety krzywdzonej przez męża lub innych członków rodziny. Podobne opinie i wyobrażenia mieli pracownicy instytucji pomocy z województwa podlaskiego, którzy na co dzień mają/ mogą mieć kontakt z takimi osobami.

Spośród 145 uczestników realizowanych badań 85 (czyli 58,6%) w swej pracy zawodowej spotkało się z przypadkiem osoby starszej doświadczającej przemocy w rodzinie, zaś 60 osób (41,4%) nie miało takiego doświadczenia. Niemniej jednak obie grupy narratorów najczęściej wskazywały (odpowiednio: 55,2% oraz 53,5%), iż zdecydowanie zgadzają się z opinią, iż starsze kobiety częściej doznają przemocy w rodzinie niż starsi mężczyźni. Drugie często zajmowane stanowisko wyrażała odpowiedź: „zgadzam się”, którą podało 21,8% respondentów mających doświadczenie

²² Ze względu na ograniczoną liczbę stron prezentowanego artykułu, niemożliwe jest załączenie kwestionariusza wykorzystywanego w czasie prowadzonych badań.

²³ E. Babbie wyjaśnia, iż materiał uzyskiwany przy wykorzystaniu metod jakościowych może być naznaczony subiektywną interpretacją czy oceną zjawisk, o które pytamy narratorów. By wykluczyć taką sytuację, materiał zgromadzony w trakcie realizacji badania wśród pracowników instytucji pomocy społecznej na Podlasiu, zostanie porównany z wypowiedziami ludzi starych - ofiar przemocy, które zgodziły się opowiedzieć swoją historię. Niemniej jednak za wiarygodnością informacji uzyskanych od pracowników socjalnych przemawia także fakt, iż są to eksperci, czyli fachowcy, specjaliści w swojej dziedzinie i z tej perspektywy wypowiadali się na temat przedmiotu badań. Ponadto nierzadko opinie pracowników były zbieżne, czasami wręcz wypowiedzi kolejnych narratorów (pracujących w Ośrodkach Pomocy Społecznej w różnych częściach Podlasia) potwierdzały to, na co wcześniej wskazali inni, co pozwala wnioskować o wiarygodności uzyskanych danych. Nastąpiło więc nasycenie informacji wynikające z powtarzalności treści.

²⁴ M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc wobec ludzi starych...*, dz. cyt.

w zakresie pracy z przypadkiem człowieka starszego - ofiary przemocy w rodzinie oraz 24,1% - nie posiadających takiej praktyki zawodowej. Sporadyczne były odpowiedzi – podawane zaledwie przez kilka osób – będące sprzeciwem wobec omawianej tu opinii (zależność między (nie)posiadaniem doświadczenia zawodowego w zakresie kontaktu z ofiarami przemocy a opinią na temat profilu osób doznających tego typu zachowań nie spełnia warunków zależności statystycznie istotnej).

Zarówno badacze podejmujący problematykę przemocy wobec ludzi starych, jak też uczestniczący w badaniach pracownicy instytucji pomocy zadają sobie pytanie czy faktycznie przemoc wobec kobiet jest zjawiskiem częstszym niż przemoc wobec mężczyzn? Trzeba też odnotować, iż 79,3% ogółu badanych zdecydowanie zgadzało się z opinią, iż starsze kobiety doświadczające przemocy w rodzinie częściej niż starsi mężczyźni usprawiedliwiają zachowanie sprawcy przemocy. A skoro usprawiedliwiają, to tym samym powodują, iż sprawca przemocy ma mniejsze opory przed posunięciem się do takich zachowań? Herzberger pisze, iż „mężczyźni z reguły rzadziej przyznają się do doświadczania przemocy ze strony żony. Ponadto informacje uzyskiwane od ofiar przemocy budzą większe zaufanie niż informacje od sprawców”²⁵. Trudno więc powiedzieć na ile prawdziwe jest wnioskowanie, iż teżyżna fizyczna mężczyzn czy być może większy wobec nich szacunek sprawiają, iż *de facto* rzadziej niż kobiety „padają” ofiarami agresywnych zachowań ze strony członków rodziny? Bo przecież kobieta ze swej natury jest bardziej uległa i skora do przebaczenia popełnionych krzywd. Nie można jednak wykluczyć, iż wstyd lub obawa przed wyśmianiem powstrzymują mężczyzn przed ujawnieniem doświadczanej sytuacji przemocy.

Inna ciekawa opinia dotycząca interesującego nas zjawiska odnosi się do miejsca zamieszkania seniora. Pracownicy instytucji pomocy byli pytani, które środowisko bardziej sprzyja pojawieniu się przemocy wobec starszych członków rodziny – miasto czy wieś? Okazuje się, że odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna, gdyż narratorzy najczęściej (36,7% ogółu badanych) wskazywali, iż trudno jest to oszacować ($p < 0,05$). Ponadto posiadanie doświadczenia zawodowego w pracy z przypadkiem osoby starszej - ofiary przemocy, wcale nie ułatwiało zajęcia konkretnego stanowiska wobec podanego stwierdzenia, bowiem 40,2% narratorów, którzy mieli kontakt z człowiekiem starym doznającym przemocy w rodzinie, jak też 31,0% nie mających takiego doświadczenia odpowiadało, że trudno określić, które środowisko jest/ może być bardziej patogeniczne – wieś czy miasto? Co więcej, również staż pracy nie ułatwiał zajęcia jednoznacznego stanowiska wobec analizowanego tu stwierdzenia, albowiem osoby pracujące mniej niż 10 lat, jak też te z ponad 20-letnim stażem najczęściej (odpowiednio: 34,2% oraz 41,0%) wskazywały, iż nie są w stanie zdecydowanie powiedzieć, które środowisko – miasto czy wieś – w większym stopniu nie sprzyja spokojnemu życiu seniorów. Skądinąd 28,7% narratorów pracujących z ofiarami przemocy i 20,7% należących do grupy przeciwnej zdecydowanie zgadzało się z opinią, iż ludzie starzy na wsi częściej niż w mieście doznają przemocy w rodzinie. Literatura przedmiotu jednoznacznie nie rozstrzyga tej kwestii. Beata Bugajska wskazuje, że anonimowość

²⁵ Sz. D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, (tłum.) E. Bielańska-Botorowicz, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2002, s. 19.

cechująca życie w mieście może być czynnikiem sprzyjającym częstszym niż na wsi różnym nadużyciom wobec seniorów²⁶. Z kolei Małgorzata Halicka jest zdania, iż we współczesnym społeczeństwie obserwujemy zmianę usytuowania ludzi starych w rodzinach wiejskich. Podczas gdy dawniej w rodzinach wiejskich seniorzy bardzo często uczestniczyli w podejmowaniu różnych decyzji rodzinnych i byli przez najbliższych szanowani, dziś nierzadko zapomina się o nich, dorosłe dzieci układają sobie życie w mieście, zaniedbując mieszkających na wsi starszych rodziców, których odwiedzają „od święta”. Natomiast w rodzinach miejskich, m.in. dzięki bliskości przestrzennej, starszy ojciec czy matka mają szansę na żywsze uczestnictwo w życiu swoich dorosłych dzieci i może rzadziej doświadczają zaniedbania²⁷. Różnorodność społeczeństwa, jak też zbyt słabe empiryczne rozpoznanie tego zjawiska utrudniają wysuwanie jednoznacznego wniosku.

W realizowanych badaniach pracownicy instytucji pomocy zostali też zapytani co sądzą na temat „przyszłości” zjawiska przemocy w rodzinie wobec ludzi starych – będzie się o nim słyszeć częściej czy rzadziej? I choć nie stwierdzono zależności statystycznie istotnej wobec tak postawionego pytania a (nie)posiadaniem doświadczenia w zakresie pracy z osobą starszą doznającą przemocy w rodzinie, rozkład odpowiedzi jest ciekawy. Ogólnie rzecz biorąc najczęściej wyrażaną opinią (37,9%) była zdecydowana akceptacja stwierdzenia, iż liczba ludzi starych – doznających przemocy w rodzinie wzrośnie w przyszłości (wyraziło ją 41,4% narratorów mających kontakt z tą grupą ofiar przemocy oraz 32,8% nie mających takiego doświadczenia). Warty odnotowania jest również fakt, iż drugim często zajmowanym stanowiskiem (33,8%) była opinia, iż trudno określić, jak w przyszłości będzie wyglądała statystyka dotycząca ludzi starych – ofiar przemocy w rodzinie. Niewykluczone, iż dotychczasowe, nierzadko marginalne traktowanie problemu przemocy wobec ludzi starych (zarówno przez samych pracowników ośrodków czy w mediach) utrudnia wypowiedź na temat dalszych losów tego zjawiska. Trzeba w tym miejscu dodać, iż niemal połowa (46,5%) narratorów biorących udział w badaniu, przyjęła postawę zdecydowanej akceptacji opinii, iż problem przemocy w rodzinie stosowanej wobec ludzi starych jest tematem, którym – jak dotąd – nikt „na poważnie” się nie zajął, a 26,4% badanych wskazało, iż zgadza się z takim stwierdzeniem. A zatem blisko $\frac{3}{4}$ pracowników instytucji pomocy uważa, że o problemie przemocy wobec najstarszych członków rodziny mówi się zbyt mało i mało się w tym zakresie robi. To ważna opinia – zwłaszcza w kontekście dyskusji nad wypracowaniem i wdrożeniem Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Podlaskiego. Bo przecież nie powinno nam chodzić tylko o innowacje *stricto* ekonomiczne, czy przynoszące korzyści finansowe. Istotna jest także ekonomia społeczna.

²⁶ B. Bugajska, *Zagrożenia egzystencji człowieka starszego – w poszukiwaniu antidotum*, [w:] M. Dziegielewska (red.), *Przestrzeń życiowa i społeczna ludzi starszych*, Biblioteka Edukacji Dorosłych, Łódź 2000, s. 283 – 284.

²⁷ M. Halicka, *Człowiek stary w rodzinie wiejskiej. Na przykładzie badań w gminie Krynki na Podlasiu*, [w:] D. Wadowski (red.), *Kultura, media i społeczeństwo: księga jubileuszowa ku czci Ojca Profesora Leona Dyczewskiego*, Wyd. KUL, Lublin 2007 s. 666.

5. Diagnoza i co dalej? – zamiast zakończenia

Zarysowany powyżej problem przemocy w rodzinie wobec ludzi starych, to tylko fragmentaryczne ukazanie tej jakże ważkiej, a jednocześnie trudnej kwestii społecznej. Trudnej pod różnymi względami – trudnej do zdiagnozowania (bo ludzie nie chcą mówić o tych wstydliwych i bardzo pytywanych sprawach), ale także trudnej dla ofiar, które może chciałby się przełamać i podjąć działania ukierunkowane na zakończenie sytuacji przemocowej, ale nieraz na chęciach poprzestają. Ludzie młodzi często nie znajdują w sobie motywacji by coś zmienić, przerwać doświadczaną przez nich krzywdzącą sytuację, a co dopiero ludzie starzy... I warto raz jeszcze i stanowczo podkreślić, iż istotą problemu przemocy w rodzinie jest również znikome zainteresowanie nim opinii publicznej, jak też przedstawicieli różnych służb społecznych. Z drugiej strony – co jest poniekąd implikacją wcześniejszego – brak społecznych reakcji na omawiany tu problem sprawia, iż wadliwie funkcjonujące mechanizmy życia rodzinnego (czego przejawem jest np. finansowe wykorzystywanie seniorów, wyładowywanie swoich frustracji na słabych i bezbronnych członkach rodziny) nie są poddawane jakimkolwiek działaniom naprawczym, a wręcz przeciwnie – sprawcy przemocy czują się bezkarni i ciągle dopuszczają się zachowań przemocowych²⁸. Dlatego też niezbędne jest podejmowanie działań w tym zakresie. Jak zostało to wcześniej powiedziane – by „mądrze” mówić o jakimś zjawisku, trzeba je najpierw zdiagnozować. Badania przeprowadzone w Ośrodkach Pomocy Społecznej w województwie podlaskim mogą stanowić podstawę do wypracowania strategii przeciwdziałania zjawisku przemocy wobec najstarszych członków rodziny. Albowiem, jak wskazują też inne badania prowadzone w naszym województwie w latach 2006-2009, czy najnowsze reprezentatywne ogólnopolskie badania PolSenior²⁹, przemoc wobec ludzi starych na Podlasiu istnieje, a „w związku z taką sytuacją, nieodzowne jest zaproponowanie konkretnych działań, które mogłyby przyczynić się do wzrostu świadomości u ofiar i sprawców przemocy, czego następstwem będzie minimalizowanie przejawów przemocy i ich skutków”³⁰. I jest to płaszczyzna, na której - jako województwo - mamy szansę stać się regionem innowacyjnym. Autorka niniejszego tekstu wyraża nadzieję, iż przygotowana pełna analiza zgromadzonego materiału empirycznego, w niedalekiej przyszłości pomoże odpowiednim organom samorządowym w zaplanowaniu i podjęciu działań w zakresie walki i przeciwdziałania przemocy wobec ludzi starych, które będą mogły służyć innym województwom za dobry przykład skutecznej strategii prewencyjnej.

²⁸ Andrzej Sadowski uważa, że kulturowy charakter przemocy w rodzinie powoduje, iż nierzadko zyskuje ona status „legalnej”, i stąd w niejednej rodzinie istnieje przyzwolenie na stosowanie przemocy np. wobec dzieci, „zbuntowanych współmałżonków” – zob. A. Sadowski, *Przemoc*, [w:] A. Sadowski (red.), *Młodzież Białegostoku...*, dz. cyt., s. 91.

²⁹ M. Halicka, J. Halicki, P. Ślusarczyk, *Przemoc w stosunku do osób starszych*, [w:] M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Wyd. Medyczne Termedia, Poznań 2012, s. 495-509

³⁰ M. Halicka i in., *Sposoby zapobiegania przemocy*, [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc wobec ludzi...*, dz. cyt., s. 289.

Streszczenie

Problematyka przemocy w rodzinie wobec ludzi starych to temat wciąż słabo rozpoznany, choć ostatnio zauważa się coraz częstsze podejmowanie dyskusji poświęconych temu zagadnieniu. Autorka powyższego tekstu, chcąc choć nieco poszerzyć zasób wiedzy na temat zjawiska przemocy wobec najstarszych członków rodziny, przeprowadziła badania wśród pracowników Ośrodków Pomocy Społecznej w województwie podlaskim. Wyniki przeprowadzonej diagnozy wskazały, iż 85 spośród 145 przebadanych pracowników instytucji pomocy w swojej pracy zawodowej miało kontakt z osobą starszą doznającą przemocy w rodzinie. Badani wskazywali też, iż analizowany problem dotyczy przede wszystkim kobiet, zarówno mieszkających na wsi jak i w mieście. Z drugiej strony osoby biorące udział w badaniu uważały, iż wciąż zbyt mało mówi się na temat nadużyć i zaniedbań wobec seniorów oraz o specyfice tego typu sytuacji, a doświadczenie zawodowe pracowników każe przypuszczać, iż w niedalekiej przyszłości takich zachowań może być więcej. Pracownicy instytucji pomocy byli zdania, iż zasadne i ważne jest podejmowanie trudu badania zjawiska przemocy w rodzinie doświadczanej przez osoby starsze, bo dzięki takim działaniom możliwie jest wypracowanie właściwych sposobów pomocy ofiarom przemocy i bardziej skuteczne przeciwdziałaniu temu zjawisku.

6. Bibliografia:

Wydawnictwa zwarte:

1. Badura-Madej W., Dobrzyńska-Mesterhazy A., *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.
2. Bonnie R. J., Wallace R. B. [eds.], *Elder Mistreatment, Abuse, Neglect and Exploitation in Ageing America*, National Academic Press, Washington D. C. 2003.
3. Bugajska B., *Zagrożenia egzystencji człowieka starszego – w poszukiwaniu antidotum*, [w:] M. Dzięgielewska (red.), *Przestrzeń życiowa i społeczna ludzi starszych*, Biblioteka Edukacji Dorosłych, Łódź 2000, s. 281 – 289.
4. Cichla J. (2009), *Formy pomocy ofiarom przemocy w rodzinie w kontekście teorii i doświadczeń praktycznych*, [w:] R. M. Ilnicka, J. Cichla, *Wybrane aspekty przemocy. Diagnoza i profilaktyka*, Wyd. Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 2009, s. 107-124.
5. Cieśluk S., *Społeczno-emocjonalne konsekwencje przemocy w środowisku rodzinnym*, [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe. Tom I: Społeczne i psychologiczne aspekty zjawiska*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007, s. 163-170.
6. Frysztacki K., *Socjologia problemów społecznych*, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2009.
7. Gawrecka I., *Agresja i przemoc a starość*, [w:] A. Tokaj (red.), *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Króla St. Leszczyńskiego w Lesznie, Leszno 2008, s. 208-229.
8. Halicka M., *Człowiek stary w rodzinie wiejskiej. Na przykładzie badań w gminie Krynkki na Podlasiu*, [w:] D. Wadowski (red.), *Kultura, media i społeczeństwo: księga jubileuszowa ku czci Ojca Profesora Leona Dyczewskiego*, Wyd. KUL, Lublin 2007, s. 665-676.

9. Halicka M., Halicki J. (red.), *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim*, Temida2, Białystok 2010
10. Halicka M., Halicki J., *Przemoc wobec ludzi starych jako przedmiot badań*, [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim*, Temida2, Białystok 2010, s. 19-44.
11. Halicka M. i in., *Sposoby zapobiegania przemocy*, [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), *Przemoc wobec ludzi starych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim*, Temida2, Białystok 2010, s. 289-298.
12. Halicka M., Halicki J., Ślusarczyk P., *Przemoc w stosunku do osób starszych*, [w:] M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Wyd. Medyczne Termedia, Poznań 2012, s. 495-509.
13. Herzberger Sh. D., *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, (tłum.) E. Bielawska-Botorowicz, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2002.
14. Mellibruda J., *Wybrane problemy patologii życia rodzinnego*, [w:] J. Strelau (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. III: *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, Gdańskie Wydawnictwa Psychologiczne, Gdańsk 2000, s. 750-765.
15. Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, Warszawa 1994.
16. Sadowski A., *Przemoc*, [w:] A. Sadowski (red.), *Młodzież Białegostoku wobec uzależnień i przemocy*, Wyd. Libra, 2003, s. 88-112.
17. Speck O., *Być nauczycielem*, (tłum.) E. Cieślík, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.

Wydawnictwa ciągłe:

1. Skwarek M., *Przemoc wobec kobiet w rodzinie – perspektywa społeczno-polityczna*, „Praca Socjalna” 2001, nr 4, rok XVI, s. 44-52.
2. Staręga A., *Przemoc wobec osób starszych*, „Niebieska Linia” Dwumiesięcznik poświęcony problematyce przemocy, 2003, nr 5/28. Dostępne na: <http://www.pismo.niebieskalinia.pl/index.php?id=143> [Data dostępu: 6.08.2012 r.]

Źródła elektroniczne:

1. Omyłka-Rudzka M., *Polacy wobec własnej starości, Komunikat z badań CBOS*, BS/94/2012. Dostępne na: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_094_12.PDF [Data dostępu: 17.09.2012 r.]